

**Докторант Тұяқбаев Өмір Оразұлының «6D021200 - Түркітану»
мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
дайындалған «Хадйқат ал-‘әрифйн» ортағасырлық түркі-мұсылмандық
социумының дереккөзі» атты докторлық диссертациясына**

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Мәдениет пен ұлттық код Қазақстан Республикасында басқа да көптеген елдерде сияқты, қоғамдық рухани сананы жаңғыртудың маңызды аспектісі саналады. Олар ұлттық бірегейлікті дамытудың, мәдени мұраны сақтаудың және қазіргі заман талабына сай құндылықтарды қалыптастырудың негізі болып табылады. Оны зерттеу, дамыту және ел ұстанымына орнықтыру үшін ҚР Үкіметі бірнеше батыл қадам жасады: 1995 ж. 30 тамызда Республикалық референдум өткізу жолымен қабылданған Қазақстан мемлекетінің Ата заңы – конституцияның 37-ші бабына «Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті» деген тармақты енгізді; 1998 жылы «Халық бірлігі және тарих жылы» деп атады; 2003 ж. «Мәдени мұра», 2013 ж. «Тарих толықынындағы халық» мемлекеттік бағдарламасын, 2020 ж. «Архив – 2025» жобасын жариялап, сол бойынша ғылыми ізденістерге әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар мен пәндер мамандарын жұмылдырды. Аталмыш бағдарламаларда басты назар рухани-мәдени игіліктеріміз, тарихи танымымыз бен жадымыз хатталған көне жазба мұраларын зерттеуге үлкен маңыздылық беріліп келеді.

Осыған сәйкес, ұлттық болмысымыз бен кодымызды қайта түгендеп, тарих тереңінен тартатын болсақ, онда қазақ мемлекеттілігінің құрылуына, өзіндік этникалық кеңістіктің қалыптасуы жүрген Шағатай (Моғолстан) Ұлысы территориясында жазылған барлық жазба мұралар да жіті бақылауымызға алыну керек. Сондай жазба мұраның бірі – Қазақстан территориясында, нақтырақ Қазақ халқының рухани орталығы Түркістан өңірінде шамамен XIV ғ. орта шенінде жазылған Қожа Исхақ ибн Исмағил Ата әл-Қазығұрти әт-Түркістанидің «Хадйқат ал-‘әрифйн» («Құдайды таныған жандар бақшасы») атты шығармасы.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Хадйқат ал-‘әрифйн» Қазақстан территориясында жазылған бірден-бір ортағасырлық шығарма ретінде ел тарихына, мәдениетіне қатысты оның тарихи-деректік маңызын, рухани-мәдени құндылығын көрсету – диссертациялық жұмысымыздың басты мақсаты болды. Осы мақсатқа сай, мынадай мәселелерді қарастыру міндеті қойылды:

– «Хадйқат әл-‘әрифйн» шығармасының жазылуына себеп болуы мүмкін ортағасырлардағы тарихи оқиғаларды, әлеуметтік феноменді, қоғамдық өмірді, мәдени құбылыстарды анықтау және Орта Азияда орын алған саяси-қоғамдық және мәдени өзгерістердің діни шығармалар контекстінде «мәтіндену» процесін қарастыру;

– автор мен бас кейіпкерлердің шығарма мәтіні мен дерек беттеріндегі персоналиясын, қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігін, діни-ағартушылық идеяларын және олар жайлы айтылған аңыз-эпсаналардың тарихи шындығын қарастыру;

– шығармада баяндалған ілімдердің, құндылықтардың және философиялық ой-пікірлердің легитимделу принциптерін және түркі-мұсылмандық социумда белгілі бір мәнге ие болған ілімдер мен діни ұстанымдардың полемикасын, дискуссиялық мәселелерін анықтау;

– Иасауи сопылық ортада қалыптасқан діни-дидактикалық, агиографиялық трактаттың өзіне тән тілдік стилі мен жанрлық ерекшелігін анықтау;

– трактаттың әр ғасырларда (XV–XIX ғғ.), әртүрлі өңірлерде (Хорасан, Ферғана, Түркістан) көшірілген қолжазба нұсқалары арасындағы тілдік өзгерістерді, идеологиялық, танымдық айырмашылықтарды анықтау үшін мәтін атрибуциясын жасау;

– «Хадикат әл-‘арифин» трактатында неғұрлым көп қолданылған терминдерді, діни-танымдық, моральдық-этикалық нормаларды белгілеу, иасауи-сопылық «теккелік әдебиеттердің» түркі халқының дүниетанымын қалыптастырудағы орнын, әсерін анықтау.

Зерттеуде әдістері мен тәсілдері. Диссертацияда пәнаралық зерттеулерде қолданылатын арнайы және жалпығылыми зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Диссертацияда қолжазбаларға жүргізілген деректанулық зерттеулерде палеографиялық, кодикологиялық, просопографиялық, библиографиялық зерттеу әдіс-тәсілдері таңдалса, қолжазбалар мәтіні мен шығарманың жанрлық, тілдік ерекшеліктерін зерттеуде тіл білімі әдістері, лингвокультурология анализдері кең қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

– ортағасырлық түркі-моңғол мемлекеттеріндегі (Жошы, Шағатай Моғол Ұлыстары) діни ахуал мен маңызды тарихи оқиғалар діни-дидактикалық, агиографиялық шығарма контекстінде зерттелді;

– «Хадикат әл-‘арифин» негізінде ортағасырлық түркі-мұсылмандық социумда діни-идеологиялық полемика, дискуссия тудырған мәселелер анықталды;

– Иасауи сопылық мектебінің ілімдері мен тағылымдарының шарифатқа лайықтығын легитимдеу, мұсылман әлемінің мистикалық мұрасын қайта түсіндіру (*reinterpretation*) үшін қолданған принциптері талданды;

– иасауи-сопылық ортада қалыптасқан апологетикалық шығармалардың өзіне тән тілдік стильдері, жанрлық ерекшеліктері және шығармада орын алған өзіндік дәстүрлері анықталды;

– түркі дәстүрі мен ислам шарифатының өзара сабақтасу құбылысынан дерек берер жазба мұралар анықталды;

– сопылық шығармалар тудырған діни терминдердің, ұғымдардың қазақ тіліндегі мағынасы, семантикалық, когнитивтік жүктемесі және олардың ақын-жыраулар поэтикасындағы сабақтастығы көрсетілді.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы

Бұл еңбек сопылық мектептердің исламның мистикалық бағытын дамытқан, түркілер дүниетанымын исламдық құндылықтармен байытқан ілімі мен қызметін, синкретті табиғатын терең түсінуге мүмкіндік береді. Отандық зерттеулерде «Текке әдебиеті» деп аталған сопылық дидактикалық, агиографиялық шығармаларды көне түркі жазба ескерткіштері санатында деректану, түркітану, дінтану тұрғысынан зерттеу маңыздылығын ұғынуға және бұл типтегі шығармалардың ел тарихы мен мәдениетіне қатысты тарихи-деректік мүмкіндіктерін анықтауға септігін тигізеді.

Диссертациялық жұмыстың негізгі практикалық маңызы – Мемлекеттік бағдарламаларда мақсат етілген халықтың генезисін, тілі мен дінін, тарихи жадын, тұтас болмысын қамтитын Ұлттық кодты зерттеуге тигізетін өзіндік үлесі болмақ.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар:

1 Моңғол шапқыншылығынан кейін (1221–1224 жж.) Орта Азия халықтарының қарым-қатынастарында, олардың этносоциал және шаруашылық, мәдени дамуында бірқатар өзгерістер орын алды. Өңірде орныққан жаңа қоғамдық жағдайға, саяси-әлеуметтік өмірге, тарихи оқиғаларға, түркі-моңғол заңдарына (Иасы, Жосын), дәстүрлеріне қарай өңірдегі жергілікті діни ағымдардың бейімделу процесі басталды. Бұл бейімдеулер сопылық мектептердің жаңа философиялық ой-пікірлерінің қалыптасуына, діни ілімдерінің адаптациялануына, қоғамда белгілі мәртебеге ие болу үшін ілімдері мен ұстанымдарын нығайтуға тырысқан діни-идеологиялық күрестерге жол ашты;

2 «Хадйқат әл-‘арифйн» – XIII–XIV ғғ. иасауи сопылық мектебінің дәстүрлерін ислам шарифатына лайықтығын дәлелдеуге тырысқан қадамдарын, ортағасырларда түркі-моңғол дәстүрлері мен діни құндылықтар қақтығысын суреттейтін, полемикалық резонанс алған діни-идеологиялық мәселелерді ашықтайтын апологетикалық шығарма. Онда автор өмір сүрген кезеңде (XIII–XIV ғғ.) мұсылман әлемінің бай және әртекті мистикалық мұрасын қайта түсіндіру (*reinterpretation*), сопылық әдебиеттердің тасаууфке қарсы схоластикалық идеялардан «тазару» және түркілік сопылық ғылымның қалыптасу процесі жүргені көрінеді;

3 шығарманың түрлі тарихи кезеңдерде (XV–XIX ғғ.), әртүрлі мәдени өңірлерде (Хорасан, Ферғана, Түркістан) көшірілген қолжазбалары арасында мәтіндік айырмашылық түркілік және парсылық тіл бірліктері мен стилистикасы негізінде байқалғанымен, идеологиялық, мазмұндық тұтастығы өзгерістерге ұшырамаған, бастапқы мәтінінен көп алшақтамаған, ондағы мәліметтерді ортағасырлық түркі-мұсылмандық социумдағы мәдени

құбылыстарын анықтауға, зерттеуге мүмкіндік беретін дерек деп бағалауға болады;

4 Иасауи сопылық мектебінің апологет, теоретик шығармашыл өкілдері ауызекі тіл және жазба тілі арасында түзілген өзіндік стилі, сюжеттік мотивтері бар, белгілі бір тұрақты дәстүрге құрылған өзіндік жанры бар *par excellence* түркілік шығармалар тудыра білді және халық арасында кең тарата алды;

5 «Хадйқат әл-‘әрифйн» – ортағасырлық түркі (шағатай) тілінің сопылық ілімдерді түркі дүниетанымы мен ислам ғылымы негізінде баяндауға ең қолайлы қатынас тілі ретіндегі табиғатын ашатын мұра.

Зерттеу жұмысының ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Зерттеу жұмысы ҚР Үкіметінің қабылдаған 2003 ж. «Мәдени мұра», 2013 ж. «Тарих толықынындағы халық», 2020 ж. «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламаларының Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты алыс, жақын шетелдегі қорларда сақталған жазба деректердің ғылыми зерттеу нысанына алыну басты мақсатына, негізгі бағытына сәйкес келеді. Аталмыш бағдарламаларда рухани-мәдени игіліктеріміз, тарихи танымымыз бен жадымыз хатталған көне жазба мұраларды зерттеуге үлкен маңыздылық берілген.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы. Диссертациялық жұмыстың ғылыми тұжырымдары мен нәтижелері әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Филология факультетінің Түркітану және тіл теориясы кафедрасының отырысында талқыланды. Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 9 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала Скопус (Scopus) мәліметтер базасында, 3 мақала – ҚР ҒЖБМ Ғылым саласындағы сапаны қадағалау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда және 5 мақала – халықаралық және республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинақтарында жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тарау қамтитын негізі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және қолжазба нұсқаларының факсимелері берілген қосымшалардан тұрады. Диссертацияның жалпы көлемі – 178 бет.